DOMOKOS MÁTYÁS

KÉT, 1949-BEN ÍRT VERS TÖRTÉNELMI HÁTTERÉHEZ

(JÉKELY ZOLTÁN: VIRRASZTÁS I.; FODOR ANDRÁS: BARTÓK)

1988-ban, amikor az „ötven esztendeje írták" című rádiós sorozat verseiről beszélgettünk a folytatólagos műsor költő-szerkesztőjével, Sumonyi Papp Zoltánnal, természetes módon merült föl a gondolat, hogy ezeket a fél évszázaddal korábban keletkezett, s egymástól olyannyira különböző verseket, mint például Illyés Gyula *Haza, a magasban* című, s azóta antológiadarabbá emelkedett költeménye, vagy Szabó Lőrincé, az *Ének az orrszarvúról*, és — persze! — Babits *Jónás könyve*, meg az úgynevezett harmadik nemzedék — Jankovich Ferenc, Jékely Zoltán, Radnóti Miklós, Vas István és Weöres Sándor, s a többiek — műveit a második világháború előestéjének a fenyegetően sötét és villámlásokkal terhes közös égalja is összeköti. Egy apokaliptikus előérzet, amelynek a vízjele kitörölhetetlenül ott van minden egyes vers kéziratpapirosán. — Az idei esztendőben pedig, egy teljes évtizedet előre lépve a múlt időben, s „negyven esztendeje írták" címmel folytatva a tavaly megkezdett sorozatot, ismét csak fel kellett tennünk a kérdést: ugyan mitől, minek az előérzetétől nyüszített vajon 1949-ben a magyar líra. A válasz — a második világháború utáni években már beérkezettnek számító költők: például Kassák Lajos, Berda József, Nadányi Zoltán vagy Vas István; s akkoriban, „a fényes szellők" idején induló fiatal költők: például Lator László vagy Fodor András verseit elemezve — *ugyanaz;* félelem a harmadik világháború kitörésétől, amely sajátos formák között ugyan — Európa és a világ kettészakadása, helyi háborúk, például Korea, a vasfüggöny leereszkedése és az „élesedő osztályharc" doktrínájának mindennapos terrorja és csengőfrászos éjszakái stb. — ugyanúgy bekövetkezett, mint egy évtizeddel korábban a négy-öt esztendős „Blitzkrieg".

A sorozat 1988-ban kialakult szokását folytatva, legutóbb is egy már beérkezett, s egy induló költő versének elemzését állítottuk párba: Jékely Zoltánét és Fodor Andrásét; a *Virrasztás I.* című tizenkét sorost és a *Bartók*ot, s korfestő anyagként van jelen a két vers sorsában, hogy Jékelyét éppen akkor tiltották be, amikor Fodoré a *Válasz* hasábjain napvilágot látott. — A Jékely-vers, a *Virrasztás I.* a költő *Álom* című kötetében jelent volna meg, 1949-ben, ha ugyan a könyvet az akkori cenzúrahivatal, a Miniszterelnökség sajtóosztálya, illetőleg a belőle alakult Könyvhivatal illetékesei be nem tiltották volna. (A „pesszimizmus" fekete bűnében marasztalták el a költőt, s verseit, amelyek „olyanok — állapította meg sziszegő hanghordozással a döntést közlő hivatalnok —, mintha *temetőversek* volnának". S éppen ez a megjegyzés indította el a sírversek akkoriban magasra csapó divatját; Jékely ugyanis falfehér arccal elrohant a Darling eszpresszóba, amely akkoriban még magánkézen volt, s Magyarország örökös biliárdbajnoka, Dózsa úr üzemeltette, francia állampolgársággal rendelkező fia nevén, s a Mándy-novellákban megörökített „hintalófenekű Juci" által felszolgált kávé mellett rögtönzött is néhány gyilkosan epés sírverset a kor irodalompolitikai nagyságaira és kárvallottjaira.)

Ha a klasszikus poétika nyelvén kellene beszélnem Jékely verséről, akkor azt mondanám, hogy a *Virrasztás I.* — „helyzetdal". De ehhez odakívánko-

zik egy jelző: neuraszténiás helyzetdal. De ez a neuraszténia nemcsak Jékely Zoltán barátunk neuraszténiás alkatából következik, de a kor neuraszténiájából is, továbbá abból az életútból, amelynek ezen az 1949-es állomásán a költő megírta ezt a verset. Jékely Zoltán ugyanis, és ez magából a versből is kiolvasható, többszörösen száműzött, többszörösen hontalan és többszörösen földönfutó költőnek tudta magát, s ezt nem egy versében meg is énekelte. Erdélyi származású ember volt, s amikor — 1940 októberében — az Országos Széchényi Könyvtár megbízásából, ahol Eötvös collegiumi tanulmányai befejeztével állást kapott (mint érdekes módon, évtizedekkel később egy másik volt Eötvös-collegista költő — Fodor András), kiküldték a kolozsvári egyetemi könyvtárba, ezt írta egyik versében: „Holnap nagy útra indulok: Haza." Neki ugyanis Erdély volt a szűkebb hazája és a szellemi hazája: az *Erdélyi Helikon* köre (Dsida Jenő, Tamási Áron, Kós Károly, Karácsony Benő, Remenyik Sándor); a *Korunk* köre (Gaál Gábor, Méliusz József, Balogh Edgár, Nagy István); a *Hitel* köre és a fiatal írók köre (Asztalos István, Szabédi László). Itt élte meg a második világháborút, itt írta meg a magyarság sorsával, Erdély szorongató jövőjével foglalkozó, s Adyéhoz fogható nagy verseit, mint például *Az én országom* címűt; aztán, a viszonyok elnehezülvén, majd ellehetetlenülvén 1946 augusztusában elhagyni kényszerült a kolozsvári Szentegyház utcai lakást, menekülésszerűen, hátrahagyva feleségét, Jancsó Adrienne-t és a két kisgyerekét. Visszajött, egyedül, Pestre, ahol költőként szembetalálta magát azzal a goromba elutasítással, amely tervezett kötete, az *Álom* betiltásával kezdődött, s az Írószövetségből való kizárásával végződött. (Mai, divatos műszóval élve: koholt vádak alapján. — „banda köszönti május hajnalát", hörögte műfelháborodással egyik költőtársa, kiragadva *Muzsikaszó* című, ugyancsak 1949-ben írt kis remeklésének fél sorát, „s így rágalmazza meg a munkásosztály szent ünnepét! Az ilyennek nem lehet helye közöttünk!" S kizárták azon nyomban, anélkül, hogy valaki a teljes strófára figyelmeztethetett volna, amely különben így szól: „Hallottál kisvárosi szerenádot? / Zöldágas kalpagú facér diák- / banda köszönti május hajnalát ott / ott lopakodnak a palánkon át!" — De hát ezeknek az inkvizíciós eljárásoknak a forgatókönyvét természetesen nem versek írták, hanem irodalompolitikusok, a Szövetség következő vészülésére Pilinszky János és Weöres Sándor kizárását betervezve, ezt azonban egy „mégvalakibb Valaki" lefújta az utolsó pillanatban, mire egy másik költőtárs vésztjósló humorral — hogy ami késik, el nem marad! — megjegyezte: „a nyakazás ezúttal elmarad!")

Jékely Zoltán háromstrófás *Virrasztás I.* című neuraszténiás helyzetdala, úgy hiszem, nem kíván több történelmi háttérmagyarázatot. De esztétikai holdudvarához hozzátartozik, hogy e tizenkét soros vers majd mindegyik sorához hozzá lehet illeszteni egy másik Jékely-verset, ami egyszersmind azt is igazolja, milyen széttéphetetlen kohéziója van ezekben az esztendőkben is Jékely költészetének. Mielőtt azonban erről is esnék egypár szó, hadd idézzem a vers kezdősorait: „Oly ébren őrködöm önéberségemen / mint ha holtat virrasztanék." — *Ki* ez a *holt*? Ő maga. A földönfutó költő csitíthatatlan és kioltható éberségével figyeli magában a halálra ítélt embert. Másrészt lehetetlen nem észlelnünk éppen a szóösszetétel szokatlanságában valamiféle csúfondáros iróniát is, hiszen ekkoriban már javában járta az „éberség" kifejezése. Mint aki könnyezve viccel.

1946-ban Budapesten már más viszonyok közé került, amiket Kolozsváron maga mögött hagyott, jegyezte meg Sumonyi Papp Zoltán, s ha egyéb nem lett volna, akkor Jékely neuraszténiája is oldódhatott volna. — De hát egyéb bajunk is volt — 1949-ben! (L. föntebb.) Holott Jékelyre aztán szó szerint érvényes, amit ebben a kis versben is papírra vet, hogy tudniillik „Földi hatalmat nem vágytam soha, / bennem a lélek tartománya épült". Vagy amit 1947-ben a *Psalmus* első versszakában: „Én már rég a harangoké vagyok: /

Erdélyben is hányszor megvigasztaltak, / tulzengvén a boldogok kardalát, hirdetének nem földi diadalmat." Sőt! Félelmeit rab barátja sorsába, képébe kivetítve: „2x2 méteres sötét zugában / min tépelődik az államfogoly, / ha már négy éve őrjöng ott magában, / vergődve, mint láncon vadász-bagoly /. — — — s magam körül önbüntetőn kiképzem / a téged büntető börtönfalat." (1952.) S mégis, éppen a földi hatalom részéről érték alantas és szüntelen támadások, holott ő testestől-lelkestől egy nem evilági birodalom: a szellemi Magyarország állampolgára volt. „Ittsemvolt—ottsemvolt birodalom — írta róla 1944 decemberében, Kolozsváron —, csupa álom, és csupa furcsa lom, amit csak egy nép emlékes szerelme őrizhet ott az idővel perelve." S nem ugyanerről szól-e, harminc esztendővel később az „Álmodozás egy Könyvtárról" alcímet viselő nagy verse, *A megszolgált Örökkévalóság*, amely tulajdonképpen a magyar szellem, a magyar irodalom könyvekbe testesült Pantheonja? „... A szép aranybíbor könyvtárszobában, / hová én nem tehetném földi lábam, / a szellem *ép és szolgálatra kész:* / Legszebb formája ez a létezésnek! / / — — — A fényt föléjük égi ablak ontja: / nagy lelkekkel találkozik naponta, / Csokonai, Arany és Berzsenyi, / Ady, mint híres képén Raffaelnek, / egymásnak jártuk-keltükben felelnek — / köztük Petőfi s »apja« Széchenyi."

De a *Virrasztás I.* mögött még egy harmadik minőség is kitapintható: Jékely költészetének mindenütt jelenvaló ontológiai alapkoordinátája — a reménytelen viaskodás, a hiábavaló küzdelem az Idő-sárkánnyal, amely minden elevent és létezőt fölfal és megemészt. Közvetlenül a *Virrasztás I.* előtt olvasható összegyűjtött verseinek kötetében a következő négysoros: „Osztódással szaporodnak a holtak, / s kik szembe-jönnek, már nem is köszönnek. / Siratni kétes multamat tudom csak — hogyan daloljak bizonyos jövőmnek?" Még teljesebben fejezi ki a pusztulás hatalmát az ugyanezekben az években írt *Madár-apokalipszis* következő négy sora: „Földbegyökerezett a lábam, / tudtam, hogy sorsom betelik, / mert eljött már a Végítélet, / s pusztulni kell mindennek itt." S talán a legteljesebben az *Ehnaton álma* című versében látott el „a jövendő vak évezredekig", amelynek fausti pillanatát — „álljon meg az élet, most, a legszebb fokán" — ugyancsak „a torkos halállal" szembesülő költői kétségbeesés tölti ki: „Minden percemet az örökkévalóságnak szántam: / mint éljek most tovább végességbe zártan, / mikor csontvelőmig szúrt a bizonyosság, / hogy művem az idő habjai elmossák / s a múlandóságban semmi szirt meg nem áll, / nem fáraó regnál itt, hanem a Halál! / Mérgezett fullánkja minden létet megöl." Nem ok nélkül adta Jékely egyik gyűjteményes kötetének a *Csillagtoronyban* címet! Egy angol költő: Thomas Hardy kérdi döbbenten önmagától egyik verse — *Egy holdfogyatkozáskor* — végén, hogy „csillaglépték ben csak ennyi a Lét?". Jékely ezt a szívenütő, mert megválaszolhatatlan kérdést folytonfolyvást fölteszi; egész lírai életművének, így a *Virrasztás I.* tizenkét sorosának is — rejtett — vízjele. — De ebben a tizenkét sorban is érezni még egy sajátosságát: az erdélyiekre jellemző nyelvhasználatot, amelynek romantikus színpompáját a régies-ódon, különös zamatú szavak használata adja meg. S nyilvánvaló érintkezését másik állandó ihletforrásával: az álommal, amely verseinek szövőszéke szinte, s ugyanennek a versnek a tőszomszédságában vall erről is ő maga: „Ó, álomban született versek édessége, / elfoszló agyprotuberanciák! / A Széphez szóltam meg-nem-rebbenő ajakkal, / hogy rámmosolygott s megadta magát. / / Van bennünk valami nagymesszíről hozott," — írja *(Vers a versről)* — egyetlen gyöngyszem, melynek párja nincsen. / Ó, bárcsak ezt, ezt lássa meg az Isten: / s ne nyelje el a végtelenbozót!" Nos, ez a „nagymesszíről hozott", amit a lélek archetipikus rétegének is nevezhetne a mélylélektan jungi ága, ez sikolt a *Virrasztás I.* soraiban, azt remélve, hogy „a jövő csarnoka ekhózza őt" a jelen ellenében, amely megsemmisíti és elnyeli a költőt és — időlegesen — a verseit.

A *félelem* az egyik kulcsmotívuma Fodor András emlékezetes Bartók-versének is, de egy s mást itt is előre kell bocsátanom, hogy ennek az igazi költői és történelmi hátterét tisztán lássuk. — Fodor Andrásról általában köztudott, hogy dunántúli költő, hogy somogyi származék. De hozzágondoljuk-e vajon, a szó prózai valóságában, hogy mit is jelent „Somogyból jönni" — a magyar költészetben? Abból a Somogyból, amelyet a magyar történelmi mélyemlékezet — népemlékezet — úgy regisztrál, hogy „a fehérló áldozó Kupa vezér Somogyországa?". S most innen indul el egy Kaposmérőben született („3.382 katasztrális hold, 259 ház, 1.351 lélek, egy kilométerre lévő vasútállomás" — Magyarország Helységnévtára, 1937., 282. old.) zsellérivadék, akinek az édesapja házasodása előtt vasúti málházó volt a mérői állomáson; s ezt a továbbtanulás lehetőségét biztosító kaposvári MÁV-internátusba kerülő fiút, kamaszkorától kezdve, pontosan úgy „hajtja az éhe a Szépnek", ahogyan azt Ady megírta, s viszi el őt, a második világháború befejezése utáni első években annak a művésznek a megismeréséhez, aki akkoriban a magyar művészetben minden vonatkozásban a legnagyobb újdonságot és a legmodernebb fenomenont jelentette: Bartókhoz. De nemcsak a *Mandarin* vagy a *Táncszvit* szerzőjéhez; minden új művészeti irány és jelenség felé szinte kielégíthetetlen és csillapíthatatlan szomjúsággal fordulva hajtotta őt „éhe a Szépnek"; ezért felvételizett az Eötvös collegiumba, s ezért volt számára természetes gesztus, ahogyan erről egyik nyilatkozatában vallott, hogy a nagy múltú és nagy szellemi tekintélyű intézmény: a magyar École Normale Supérieure nyitott könyvtárának a polcáról leemelte André Breton *Szürrealista Kiáltványát*. (Csak közbevetőleg szeretném megkérdezni, hogy ma, 1989-ben, vajon hányan éreznék ezt és hányan gyakorolják is ifjú költőink közül?) — Még tizenéves korában megismerkedik Bartók Béla zenéjével, és megérti, *ételi* benne az újat! „ijedt gyönyör: érzed az új zenét."

Ami ebben az esetben nemcsak zene, nemcsak a versben is megénekelt *Mandarin* vagy a *Táncszvit* élménye, hanem művészi magatartásnak, mondanivalónak, világérzésnek és kifejezésnek az akkori magyar és egyetemes művészetben a legújabb, a legmodernebb, s ezáltal a legmeghökkentőbb tüneménye! Fodor András elmondta nekem (hiszen a kollégiumban együtt voltunk, társak voltunk, testvérek szinte az új művészetek iránti rajongásban), hogy amikor Bartók zenéjét, tünemény-voltát megértette és költő módra átélte, akkor, 1948 őszén eredetileg egy manifesztumot szándékozott írni erről a forró, fölkavaró, világszemlélet-formáló élményről. Még az is lehet, persze ez csak feltételezés, hogy öntudatlanul Breton manifesztumának az ismerete is munkált ebben a szándékban; mindenesetre megszületett a vers, amely óriási feltűnést keltett, s tegyem hozzá nyomban, az akkori arányok hiteles érzékeltetése végett, hogy szűk körökben — az akkori versolvasók szűk, de odaadóan lelkes köreiben. Talán az is közrejátszott ebben, hogy a vers nemcsak azt tolmácsolta, miként fedezi föl magának egy fiatal költő Bartókot (akkoriban nem írtak verseket Bartókról; akkoriban ez nem volt *divat*); de kifejezett egy nemzedéki törekvést — fogadalmat — is: azt, hogy miben látja-érzi az újat, és hogyan képzeli el az új művészethez való kötődést Fodor András, illetőleg és jelképesen a második világháború apokalipszise után fellépő művésznemzedék — a harmadik világháború újabb, még borzalmasabbnak ígérkező apokalipszise szinte biztos előérzetében.

Gondoljuk csak meg! Bartók Béla 1945. szeptember 26-án délben hunyt el a New York-i West Side Hospitalban, „teli poggyászában" a *3. zongoraverseny*-nyel és a *Brácsaverseny* vázlatával; s a két mű ősbemutatójára hónapokkal Fodor András *Bartók*-versének a megjelenése után került csak sor, 1949. december 2-án, Minneapolisban, a partitúra pedig csak 1950-ben jelent meg. S ez a szinte nem oksági egyidejűség, amit irracionális fantasztikumnak is gondolhatnánk, ebben a versben meg van tetézve egy másik fantasztikum-

mal: az emberi-erkölcsi magatartás vallomásával átforrósított vallomás úgy van megfogalmazva, hogy a Magyar Rádió egykori első hegedűse és koncertmestere, Ney Tibor, évekkel a vers megjelenése után így nyilatkozott róla egy társaságban: teljes képtelenség, hogy valaki, nem zenész létére ilyen közel férkőzhetett ehhez a zenéhez, ennyire azonosulni tudott vele, és ilyen pontosan szavakba tudta foglalni a szavakkal kifejezhetetlent! — S könnyen meglehet, hogy nem is elsősorban az olyan költői trouvaille-i megoldásokra gondolt, mint például „görcsbe torpanó, s kibomló teljes összhang", vagy hogy „Feleselő dobok, bőgők közül / karcsú virágként bújik ki a dallam", de például a következőre: „Csak néztük, néztük meghökkenten, / ahogy a suta bábu éledt / vartyogó, puffogó zenére. / Döbbenve néztem ingó, bamba / alakját és a csetlő-botló, / csukladozó, merev fatáncot. / Zötyögő, csörgő csettegés, a / pattogó vékony lécek éles / pergése, gépek, forgótárcsás / fegyverek rideg kattogása, / feszes kereplők nyikorogva / recsegő, metsző hangja, sodró / szikrázó ritmus... Rőkönyödten / álltam. Nem gúnyoros mosollyal, / nem groteszk, tompa medvetáncként, / de mint vibráló borzadály, mint / ránkszabadult ítélet, tombolt / a *Fából faragott királyfi.*"

A vers a *Válasz* 1949. februári számában jelent meg, s érdekességként megemlítem, hogy Weöres Sándor volt a vers lektora, aki azt mondta Sárközi Mártának: — Nagyszerű! Annyira jó, hogy ha nem volna ilyen jó, akkor is közölni kellene, mert benne van ez a program, ez az újdonsága a Bartók-zenének! — S két nappal később Németh László üzente meg a számára teljesen ismeretlen egyetemi hallgatónak, hogy mennyire tetszik neki a verse! S ott ültem ugyanannál a kollégiumi ebédlőasztalnál, amelynek az asztalfőjén ülő Fülep Lajos odaszólt az ifjú költőnek: — Fodorka! Gratulálok... A *Bartók*ért. Most olvastam a *Válasz*ban. (A többihez nem gratulált, kérlelhetetlen szigorával valamit vissza is vett a dicséretből, illetőleg, ma már tudom, hogy ezzel csak fokozta a dicséret értékét, mert a költő *Ezer este Fülep Lajossal* című naplójából a folytatás is az emlékezetembe idéződik: — Azért is szeretem, mert elég hosszú, nemcsak olyan szösszenet, amilyeneket általában írnak. Nekem ilyen az igazi vers. Van benne szufla, lendület... mint az *Il Penseroso.*)

A vers utóélete — vagy, ha tetszik: sorsa — ezzel azonban még nem ért véget, s a folytatás, amit még el kell — személyes élményként is — mondanom, ma már szintén a történelemé. Megjelenése után nem sokkal az Eötvös collegiumban is rendeztek egy költői estet, méghozzá vitaest formájában és sajátos szereposztásban; Szász Imrét kötelezték, hogy védje a „védhetetlent", Fodor András kispolgári mentalitást sugárzó verseit, csekélységemet pedig arra, hogy a Lator László verseiből áradó filozófiai-lételméleti pesszimizmus védőügyvédje legyek. Nem mondom el az egészet, a szánalmas komédiát, amelynek végeztével egy igazi nevelő és igazi író: Gyergyai Albert egy-egy üveg bort s egy-egy fonott mákos kalácsot ajándékozott a versek okozta esztétikai gyönyörűségért — ahogy névjegyére írta: „csekély és méltatlan viszonzásul" — a vádlottak padjára ültetett költőknek és ügyvédeiknek. Csupán azt említem meg, hogy amikor a Bartók-vers elhangzott, utolsó soraival kapcsolatban, amely úgy szól, hogy „A *Divertimento*ban volt egy / tántorgó, szinte másvilágról / sziszegő vonósrész, olyan mint / valami dermesztő, de inkább / mindentudó üzenet. Abból / éreztem meg valóban, hogy csak / az halhatatlan, aki fél, de / ki félelmét is biztatásként / hagyja reánk, a rokonokra"; a vitában a kollégium akkori igazgatója, Lutter Tibor, két hosszú karját ájtatos manóként széttárva, feltette a kérdést a jelen lévő kollégiumi ifjúságnak: — Uraim! Hát kinek van itt oka félni? (Kérdezte ezt 1949 tavaszán, egy-két hónappal a Rajk-per megkezdése előtt, amelyben egyébként ő, aki annak idején Joyce *Ulysses*éből írta doktori disszertációját, az egyik angol tolmács szerepét játszotta.)

Ez azonban csak egyetlenegy lény tragikomédiája volna, akire négy évtized távolából, s Illyés szavával „olyan elfogulatlansággal nézhetünk vissza, mint a természettudós, aki még az ártó férgeket is szinte szeretettel veszi a csipeszére, és tartja a nagyító elé." A nagyobb, a valódi tragédia az volt, hogy az a bizonyos „sziszegő, túlvilági dallam" nemcsak egy zeneszerző haláltudatát tolmácsolta, hanem az akkori magyarországi viszonyok következtében a zeneszerző életművének a kitaszítását is jelentette. 1948-ban még megrendeztek hazánkban egy Bartók-fesztivált, amelynek keretében — a *III. zongoraverseny* és a *Brácsaverseny* kivételével — a szerző valamennyi jelentős művét előadták, de ugyanezeket utána valósággal törölték a hangversenytermekből. (Éppen ez a körülmény töltötte meg rendkívüli politikai feszültséggel azt a másik, s igencsak nevezetes Bartók-verset: Illyés Gyuláét, amely 1955 októberében látott első ízben napvilágot.) S Fodor András versének talán a legcsudálatosabb megérzése, hogy a félelemben mégis, biztatás is rejlik, akárcsak Jékely versében: a megsejtett jövő, amely visszaekhózza majd egy kor — minden kor — reménytelenségben szenvedőinek az igazságát.

SZALAY FERENC RAJZA